

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ОСВІТЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються основні етапи життя та діяльності на ниві педагогіки у другій половині ХІХ ст. Сергія Федоровича Грушевського, батька українського політичного і державного діяча, визначного вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Доводиться теза про його вклад у організацію народної освіти в Ставропольській губернії та Терській області.

Ключові слова: освіта, стаття, культура, учитель, школа, Ставропольська губернія, Терська область.

В статье рассматриваются основные этапы жизни и деятельности в области педагогики во второй половине ХІХ ст. Сергея Федоровича Грушевского, отца украинского политического и государственного деятеля, выдающегося ученого Михаила Сергеевича Грушевского. Доказывается тезис о его вкладе в организацию народного образования в Ставропольской губернии и Терской области

Ключевые слова: образование, статья, культура, учитель, школа, Ставропольская губерния, Терская область.

The paper examines the main stages of life and activity of Sergei Fedorovich Hrushevsky in the field of pedagogy in the second half of ХІХth century, the father of Ukrainian politician and statesman, an outstanding scientist Mykhail Hrushevsky. We prove the thesis of his contribution to the organization of public education in the Stavropol province and Terek region.

Key words: education, article, culture, teacher, school, Stavropol province, Terek region.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя в історичних дослідженнях все чіткіше проявляється тенденція до так званого «олюднення» історії. Тільки через дослідження внеску представників тієї чи іншої родини у соціально-економічний, політичний та культурно-освітній розвиток регіону можливе дійсне розуміння його історії та перспектив подальшого розвитку.

Актуальність дослідження. Аналізуючи світогляд, життя і діяльність Михайла Грушевського, неможливо обійти увагою його батька – Сергія Федоровича. Саме він був першим та головним наставником Михайла, дав поштовх його подальшому становленню як ученого і громадянина. І це зрозуміло. Сергій Федорович зробив помітний внесок в організацію народної освіти у другій половині ХІХ ст. Його діяльність на освітній ниві недостатньо досліджена. У вітчизняній історії є чимало імен, які вдячні нащадки вимовляють з глибокою пошаною. Одне з них – ім'я Сергія Федоровича Грушевського, який пройшов шлях від титулярного чиновника (1872) до дійсного статського радника (1884).

Мета статті. Визначити внесок Сергія Грушевського у розвиток народної освіти у другій половині ХІХ ст., зокрема в організацію освіти в Ставропольській губернії та Терській області.

Виклад основного матеріалу. Сергій Грушевський народився 7 жовтня 1830 р. в Чигирині. Його батько Федір Васильович на той час ще служив дяконом у місцевому Хрестовоздвиженському соборі, а пізніше священником. Мати – Марія Кирилівна – була донькою священника відомої церкви св. Іллі в Суботові. Пошуки служби змушували родину кілька разів змінювати парафію на Чигиринщині, а в 1836 р. – переїхати до с.Лісники Київського повіту. Там, у Лісниках і минула більша частина Сергієвого дитинства, про яке він згодом так багато розповідатиме своєму синові Михайлу.

Священницькі сини, як правило, довго біля батьків не затримувались. 1844 р. Сергій Грушевський пішов на навчання до Києво-Подільського духовного училища. На жаль, про той період його життя відомостей не виявлено. Та все ж значно пізніше він опублікує розповідь про побут бурсаків з бідних родин, яку цілком можна сприймати, як ілюстрацію побаченого Грушевським-підлітком: «Нам случалось видеть некоторые из этих жалких

лачуг, существующих при духовных училищах под именем бурс, где в двух небольших комнатках живут по тридцати, по сорока мальчиков. Порядочному человеку туда заглянуть совестно. Грязь, духота, темнота. Мальчики не имеют даже постелей, ни отдельных коек, и спят в своих халатишках вповалку, на досчатых подмостках, устроенных в комнате от одной стены до другой... На все то мальчики смотрят еще довольно равнодушно; более всего их одолевает голод. И действительно, их кормят нищенски»[1, с.442-443].

Ми не знаємо докладно, чи був юний Сергій Грушевський на місці тих підлітків-бурсаків, та все ж і йому довелося пройти через серйозні випробування, показати свою волю і зрілість.

У 1851 р., коли Сергій Грушевський по закінченні училища вже здобував освіту в Київській духовній семінарії, родину спіткало горе: помер батько, залишивши вдову з сімома дітьми віком від 9 до 28 років. Сергієві йшов 21-й рік, і він «мусив думати не тільки про себе, але і про своїх менших братів і сестер» [23, арк.26-29 зв.]. Скрутне становище змусило юнака мобілізувати всю свою волю на подальше здобуття освіти. І це йому вдалося: закінчивши семінарію, він 1855 р. вступив до Духовної академії. «Для тодішніх часів, для того убогого осередку, з якого батько вийшов, се був успіх незвичайний, несказаний, тріумфальний. Батько мусів уважати себе пестієм долі» [2, с.118], - писав згодом М. Грушевський у «Споминах».

На жаль, якихось суттєвих даних про навчання Сергія Грушевського в Київській духовній академії не вдалося виявити. Знаємо лише, що 1859 р. він успішно закінчив цей заклад і, захистивши магістерську дисертацію на тему «Історія християнської проповіді в Китаї», здобув ступінь магістра богослов'я [20, арк.14зв.].

Йому відкривалась пряма дорога на службу священником. Сергій Федорович вирішив порушити фамільну традицію, щоб стати освітянином. 8 жовтня 1859 р. був «по окончании Киевской духовной академии со степенью магистра Богословия определен на должность профессора словесности в Полтавскую духовную семинарию» [21, арк.14 зв.], а 23 червня 1860 р. – «перемещен в Киевскую семинарию профессором по классу священного писания и соединенных с ним предметов» [22, арк.14 зв.].

«Про сі часи, 1860-1865 рр., батько любив оповідати як про особливо ясну пору свого життя. Молодого нежонатого професора семінарії радо приймали в домах київського духовенства, в купецьких і міщанських домах Подолу, в сім'ях професорів семінарії й академії. Се був тодішній «русский» чи «руско-малороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок [3, с.118], - писав Михайло Грушевський і додавав: - Жив у приязні батько також з монашою братією, різними архімандритами й економами Братського монастиря й Лаври, ще по старих студентських зв'язках. Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно й радісно... Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не зачіпали»[4, с.118].

Сергій Грушевський не був байдужим до книжок. У січні 1861 р. його призначили бібліотекарем семінарії. Про захоплення Сергія Федоровича книгами засвідчив згодом і його син Михайло, який під час гостювання 1882 р. у діда – о. Захарія Оппокова виявив у його домі «останки колишньої татової бібліотеки, що лишилася тут, мабуть, іще з того часу, як він їхав до Холма: вона була зложена в величезній скрині в якійсь коморі і тепер виглянула на світ. Склад її дуже різноманітний: фрагменти якоїсь старої XVIII в., російські журнали 1860-х років (найбільше «Русского слова», радикального місячника) і рукописний збірник «священного іерея Даниїла Гирмана» з Богушкової слобідки коло Золотоноші першої четвертини XVIII віку» [5, с.119.].

Вихований на повазі до книг, Грушевський-молодший, звичайно, прийшов у захват від знахідки, а тому, «розуміється, упрохав батька, щоб усі сі дорогоцінності забрати до Владикавказа; їх спаковано до скрині і відправлено» [6, с.119.].

Серед згаданих російських журналів 1860-х років, напевно, були й томи нового

видання під назвою «Руководство для сельских пастырей», заснованого 1860 р. при Київській духовній семінарії з ініціативи братів Петра й Феофана Лебединцевих (перший був на той час священником у Білій Церкві, а другий – викладачем семінарії) [12, с.77].

Пов'язаний з Лебединцевими добрими й дружніми стосунками, Сергій Федорович протягом кількох років подав до «Руководства...» низку статей. Саме їх мав на увазі Михайло Грушевський, пишучи в некролозі, що батько його «в місцевих київських виданнях містив статті по українській етнографії й історії обряду» [13, с.77]. Статті охоплюють досить широкий тематичний спектр і свідчать про широке коло інтересів автора.

Першою побачила світ стаття під назвою «Остатки язычества в нашем простом народе». Спираючись на дослідження інших авторів та власні спостереження, Сергій Грушевський подає в ній значний матеріал, образно розповідаючи про язичницькі вірування давніх слов'ян і про залишки їх у свідомості селянина середини XIX ст. Автор дуже виразно відбив тогочасні народні уявлення про домовиків, водяників, лісовиків чи вогняних зміїв, їхнє втручання в життя людей і спроби останніх задобрити темні сили. Він виявляє лише співчуття до «простолюдина».

Михайло Грушевський писав про те, що батько любив і народне українське життя, зайнявся українською етнографією й друкував статті. В Центральному державному історичному архіві України в Києві [24, арк.7-21.] зберігається рукопис статті «Объяснение некоторых простонародных примет». Відкидаючи цього разу зневажливий погляд на селянство, як на темну й відсталу масу, Сергій Федорович захищав багатівкову народну культуру, не тільки приділив багато уваги давнім прикметам погоди та народним уявленням про неї, але й, як справжній дослідник, намагається пояснити їх походження. Він детально розповідає про давні прикмети погоди, уявлення пращурів про вітер, зорі, воду, сніг, росу, птахів, звірів, житло та ін. Думається, що даний рукопис свідчить про значний дослідницький потенціал Сергія Грушевського і заслугове на увагу сучасних етнографів. Можна лише пошкодувати, що етнографія не стала для нього справою всього життя. Згадана стаття не була опублікована, очевидно, через недостатню відповідність тогочасній офіційній ідеології.

Близькими до двох попередніх виявилися дослідження, присвячені народним повір'ям, пов'язаним зі святами Нового року [14, с.79]. та Великодня [15, с.79].

Його належали дві статті публіцистичного характеру. Перша – «По поводу статьи Г.Савича «Темный угол» – реакція на зневажливе ставлення світської журналістики до сільського духовенства, інша стаття – «Сочувствие светской журналистики быту сельского пастыря» – значно гостріша й соціально спрямована. Вона стала відгуком на видрукуваний у журналі «Современник» (1861 р.) роман «Грязь и золото», що зобразив безпросвітні злидні селян-кріпаків, принижених нахабним і злодійкуватим управляючим, та сільського священника - єдиного їхнього заступника і порадника.

Про добру обізнаність з юриспруденцією свідчить праця «О духовном завещании», яка знайомить читачів з історією та юридичними нормами, що стосуються оформлення духовних заповітів [16, с.80]. Певний інтерес викликають і його рецензії на публікації інших авторів щодо релігійного життя євреїв [17, с.80].

Кілька статей Сергій Грушевський присвятив історії московського православ'я.

Після придушення польського Січневого повстання 1863-1864 рр. царський уряд розгорнув широку програму зросійщення підвладної йому частини Польщі. Великого значення при цьому надавалося шкільництву, кадри для якого набирали і в Києві. Сергій Грушевський погоджується їхати на викладацьку роботу до Королівства Польського. 20 вересня 1865 р. він був звільнений зі служби в семінарії і вступив на роботу в Королівство Польське. Це був дуже відповідальний етап у його житті. Залишаючи батьківщину, він думав про одруження. Його подальше життя на чужині розділила 17-річна Глафіра Захаріївна Оппокова (1847-1918) - дочка священника села Сестринівки Бердичівського повіту на Київщині. Вінчання відбулося 5 серпня 1865 р. в сестринівській церкві св.

Покрови. Невдовзі подружжя вирушило до Варшави, де 23 жовтня 1865 р. Сергій Федорович був призначений на посаду вчителя російської словесності Холмської гімназії.

Споконвічне українське місто, Холм мав колись славу історію, як столиця держави короля Данила Галицького. Адміністративно він належав до царської колонії під назвою Королівство Польське. Цікаво, що перспективи роботи в «королівстві» привабили багатьох з тогочасної еліти української інтелігенції: Панько Куліш, Василь Білозерський, Микола Іванишев, Феофан Лебединцев.

17(29) вересня 1866 р. народився первісток – Михайло Грушевський.

На новому місці Сергій Грушевський виявив добрий педагогічний і організаторський хист, про що свідчить його послужний список. 5 січня 1866 р. він за вибором педагогічної ради додатково був призначений її секретарем (виконував до 29 серпня 1867 р.), а 13 жовтня 1866 р. – призначений викладачем слов'янської мови в Холмському жіночому Греко-уніатському шестикласному училищі (виконував до 13 грудня 1867 р.). У тому ж училищі 6 січня 1867 р. він став членом господарського комітету (виконував до 1 січня 1868 р.). Від 1 жовтня 1866 р. до 26 січня 1867 р. і з 4 до 29 серпня 1867 р. Сергій Федорович виконував обов'язки інспектора-керівника холмських російських педагогічних курсів [18, с.84].

З послужного списку видно, що вже там, у Холмі, він мав виявити себе як організатор народної освіти.

1 листопада 1868 р. Сергій Грушевський покинув Холм і був призначений на посаду вчителя російської мови і словесності в Ломжинську чоловічу класичну гімназію, де він прослужив лише до 19 грудня 1868 р. Чітких пояснень Михайло Грушевський не чув від батька. Офіційним аргументом стала хвороба горла й порада лікарів залишити це місто. Він залишає сина й дружину в Сестринівці у тестя (на цей час народилася донька Галя) і їде працювати до Кутаїсі. Там він працює лише один рік, але з Кавказом не розлучався. Тут він знайшов своє покликання – організувати народну школу. Молоде покоління Грушевських мужніло тілом і духом у цьому суворому краї.

Після року праці в Кутаїсі Сергій Федорович 9 липня 1870 р. одержав призначення на посаду інспектора народних училищ у новоорганізованій Ставропольській губернії [19, с.87]. Цього разу він забрав з собою дружину з дітьми Михайлом і Галею та стару матір - Марію Кирилівну.

Саме зі Ставрополя починаються свідоме життя і спогади Михайла Грушевського. Ставропілщина на той час була, за словами Михайла Грушевського, «в стадії сильної колонізації. Приходили переселенці з губерній українських і великоросійських і осідали на цілині колишніх калмицьких і туркменських степів. Тим часом школа була тільки в селах старого заселення, бувших «государственных» селян. Було таких, здається, тридцять з чимсь шкіл але школи ці існували тільки на папері. Ними ніхто не займався, платня учителям від селянських громад асигнувалась неможливо мала, шкільних будинків дуже часто не було зовсім – учителя і школу садили до кого-небудь з селян, через те й учителями числились різні люди без усякого педагогічного цензу, ледве письменні, одставні солдати, церковники тощо, які вчили як Бог дав або й зовсім не вчили» [7, с.122]. Тому в тих умовах «першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню – такою тоді нараховувалося 240-300 рублів, визначили суми на удержання школи, шкільні знаряди і т. ін.

Се все приходилось робити самим примітивним способом. Чисто адміністраційні, бюрократичні впливи проявляли себе в сім напрямі дуже слабо. Земства і земських паперів не було. Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами - найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахилив до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них у правительства, та різними іншими почесними відзнаками. Се все

робилося не тільки в тих селах старшого заселення, де перед тим нібито були школи, а і в селах новітших, де ніяких шкіл не було. Заразом також підготовляв і в школи учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською підготовкою не можна було дістати. Батько відбирав більш цінних з тих учителів - самоучок, які йшли на посади, давав їм педагогічні вказівки під час своїх об'їздів шкіл і від часу до часу збирав їх на з'їзди - свого роду педагогічні курси. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й не педагогами організував педагогічний клас при гімназії — з цього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, і з них зложився найкращий осередок учительства» [8, с.125-126].

Наполеглива організаторська робота Сергія Федоровича, за оцінкою сина, мала добрий результат: «Заставши властиво порожнє місце в сфері шкільництва, батько полишив через вісім літ добре організовану шкільну дирекцію, в котрій було понад 100 гарно поставлених шкіл, дуже пристойним учительським персоналом і всяким педагогічним інвентарем».

Освітнянське завзяття Сергія Федоровича було незрозумілим владі, а то й почало її просто дратувати. Напружені відносини з губернатором і архієреєм змушували перейти «куди-небудь на іншу дирекцію» [9, с.126]. Досвід, набутий на Ставропіллі, знадобився Сергію Федоровичу в сусідній Терській області, куди він перевівся в серпні 1878 р., ставши там директором народних училищ, і де теж приходилося «будувати наново, майже з нічого» [10, с.124-125].

Адміністративним центром Терської області був Владикавказ. Тут Сергій Федорович вирішив «купити собі власний дім, щоб не переходити з помешкання до помешкання»[11,с.146]. Майже чверть століття жила родина Сергія Федоровича у Владикавказі. На новому місці він почав розгортати систему народної освіти. Робота в Терській області виявилася значно складнішою, ніж у Ставропольській губернії. Область була різною щодо етнічності, що дуже ускладнювало освітянську роботу. Сергій Грушевський не сидів у Владикавказі «при дирекції», а об'їздив школи. При дирекції організовувались педагогічні курси, зростав фаховий рівень педагогів, зростали вимоги до їхньої праці. У родині Грушевських багато уваги приділялось роботі Сергія Федоровича, його поїздкам. Діти з нетерпінням чекали на батька, тривожились, коли він не повертався вчасно.

На відміну від України, на Кавказі політика царизму щодо національних шкіл, як не дивно, була дещо м'якшою, принаймні не заперечувалось їхнє право на існування, були школи з викладанням мовами кавказьких народів. У родині Грушевських також дивом збереглося офіційне запрошення до Сергія Федоровича Грушевського відвідати Владикавказько-осетинську школу о 12 годині 1 червня 1889 р.

Говорячи про освітянську діяльність Сергія Грушевського, неможливо залишити поза увагою створення ним кількох навчальних посібників. Це знаменитий підручник «Первая учебная книга церковно-славянского языка». Її вийшло не менше 30-ти видань. У творчому доробку Сергія Грушевського були й навчально-методичні посібники. У книговидавничій діяльності він став для сина Михайла найвищим авторитетом і прикладом для наслідування. Упродовж багатьох років наукової та громадянської діяльності Грушевський-молодший опублікував безліч книг. З метою розповсюдження підручників Сергій Федорович налагоджував стосунки з багатьма містами Російської імперії, про що свідчать архівні матеріали.

Навіть після своєї смерті Сергій Грушевський служив народній освіті. У складеному у 1892 р. заповіті він розпорядився частину його капіталу «употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе одного начального мужского бесплатного училища в ведомстве народного просвещения моего имени, причем часть определяемого мною на этот предмет капитала должна быть употребляема на постройку дома под училище или на покупку для него дома, а другая половина их должна употребляться на снабжение

беднейших учеников училища одеждою и обувью и учебными пособиями, по постановлению совета училища» [25, арк.19-20 зв.], іншу частину своїх коштів заповів на гуманну мету – віддав на стипендії і школи, на відкриття народного училища у Владикавказі чи Києві. В пам'ять про свого чоловіка й батька його дружина та діти, головне син Михайло Сергійович, у 1911 р. побудували за проектом архітектора Е.Брадтмана триповерхове училище імені С.Ф.Грушевського у Києві. Мистецьке оформлення училища виконав відомий художник і друг родини Грушевських В.Кричевський. Знаменно, що пам'ять про подвижника на освітянській ниві була увічнена в давньому місті на Дніпрі, куди він довгі роки линув у думках і якому віддав чимало років своєї юності та зрілості.

Висновки. Отже, тридцять років Сергій Федорович Грушевський присвятив народній освіті. За свою звитяжну працю на ниві педагогіки удостоївся чина дійсного статського радника. Саме його діяльність на освітянській ниві у Ставропольській губернії та Терській області сприяла відкриттю перших шкіл по селах і станицях, піднімала освіту в містах. Своєю подвижницькою працею на ниві народної освіти заслуговує на пошанування та окреме дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевский С.Ф. К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ//Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 47. – С.442-443.
2. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – №9. – С.118.
3. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №9.– С.118.
4. Там само. – С.118.
5. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №12.– С.119.
6. Там само. – С.119.
7. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №9.– С.122.
8. Там само. – С.125-126.
9. Там само. – С.126.
10. Там само. – С.124-125.
11. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №9. – С.146.
12. Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)– Київ: Кий, 2006. – С.77.
13. Там само. — С.77.
14. Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)– Київ: Кий, 2006. – С.79.
15. Там само. – С.79.
16. Кучеренко М.О.,Панькова С.М.,Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)– Київ: Кий, 2006. – С.80.
17. Там само. – С.80.
18. Кучеренко М.О.,Панькова С.М.,Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) – Київ: Кий, 2006. – С.84.
19. Там само. – С.87.
20. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 14 зв.
21. Там само. - Арк. 14 зв.
22. Там само. - Арк. 14 зв.
23. ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1, арк.26-29 зв.
24. ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.6, арк.7-21.
25. ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.11, арк.19 зв.-20.